

Maria Łaba
Zakład Higieny Pracy
i Ochrony Środowiska
WSP Bydgoszcz

W Y B R A N E Z A D A N I A W Y C H O W A N I A
Z D R O W O T N E G O W S Z K O L E

Warunkiem osiągnięcia optymalnych wyników w wychowaniu zdrowotnym w szkole jest realizacja programu /opracowanego przez szkołę/ i jego egzekwowanie przez wszystkich pracowników szkoły. Zwrócić jednak należy uwagę na to, by jego realizacja przebiegała według założonych etapów /szczebli/ wychowania, odpowiadających ustalonym w nauce fazom ontogenezy człowieka.

Charakterystyczne metody pracy dla przedstawionych poniżej szczebli wychowania zdrowotnego, a mianowicie:

- heteroedukacji /wczesne dzieciństwo/,
- pośredniego /okres przedszkolny, szkolny/,
- autoedukacji /późna faza dojrzewania i dorastania/

zmierzać powinny do ukształtowania obrazu wychowanka, w którym występować on będzie osobiście w roli wychowawcy innych, np. rodziców, rodzeństwa, kolegów, sąsiadów itp. Określony sposób postępowania przygotować więc ma do czwartego etapu - heteroedukacji odwróconej. Pełnię tego etapu i formy działania należy przede wszystkim wiązać z ludźmi dojrzałymi społecznie, podejmującymi działalność wychowawczą. Aby do tego przygotować wychowanków należy uświadomić sobie cel, który został przez M. Demela przedstawiony następująco: ... "wychowywać obywatela tak, aby dbał nie tylko o własne zdrowie, ale też o zdrowie cudze, a przede wszystkim aby chciał i umiał wychowawczo oddziaływać na innych, gdziekolwiek go losy rzucą" ^{1/}.

Postawy wynikające ze szczebla heteroedukacji odwróconej realizują się często we wcześniejszym okresie życia dziecka, lecz są na ogół przejawem naśladownictwa i dziecięcej nietole-

rancji /forma niedojrzała - "rzekoma", w odróżnieniu od formy opartej na świadomej intencji pedagogicznej/. Postawy te, podpatrzone wzory osobowe, nabyte umiejętności i ukształtowane nawyki przenoszone są często z przedszkola do środowiska domowego, a wszelkie rozbieżności w tym względzie nie są tolerowane w wyniku wspierania się o bezwzględny autorytet, jaki stanowi w tym czasie wychowawczyni przedszkola ^{2/}.

Szkoła przejmująca tak przygotowane dziecko powinna kontynuować rozpoczęty wcześniej proces wychowawczy. Jak już wspomniano, szkoła, z którą zetknie się ustawowo każdy nieodbiegający znacznie od normy rozwojowej obywatel jest najbardziej predystynowaną instytucją dydaktyczno-wychowawczą dla skutecznego wychowania społeczeństwa w ogólnie przyjętych zasadach kultury, także higieniczno-sanitarnych. Tylko dzięki szkole istnieje szansa transponowania kultury osobistej, w szerokim tego słowa znaczeniu na wychowanków, a poprzez nich na inne środowiska. Ważną rolę w tym względzie pełni nauczyciel-wychowawca klasowy, który zgodnie z tradycją sięgającą czasów G.Piramowicza jest pionierem kultury w środowisku ^{3/}. W staraniach o przygotowanie młodzieży do etapu heteroedukacji odwróconej liczyć na dobre efekty swej pracy może tylko ten nauczyciel, który reprezentuje w tym względzie wzór pozytywny, a o tym fakcie, jak wiadomo, decyduje to, jak on sam został wychowany i jaki wzór osobowy charakteryzuje go w obliczu młodzieży, jego wiedza pedagogiczna i higieniczna, a szczególnie znajomość rozwojowych potrzeb młodzieży. Duże znaczenie ma także zainteresowanie i zamyślenie do tego typu działalności, która po części wybiega poza formalny zakres jego obowiązków. Tacy właśnie nauczyciele winni się znaleźć w szeregach wychowawców klasowych - nauczycieli przedmiotów, w które wkomponowano treści wychowania zdrowotnego, nauczycieli wychowania fizycznego i pozostałych przedmiotów.

Obok drobiazgowej obserwacji środowiska szkolnego oraz

śledzenia rozwoju i zdrowia uczniów każdy z nauczycieli powinien podjąć bardziej uszczegółowione zadania do realizacji z zakresu wychowania zdrowotnego w szkole. Duży zakres obowiązków przypadk-
by wychowawcom klasowym i nauczycielom przedmiotów. W y c h o-
w a w c y k l a s na codzien stykając się z podopiecznymi w
zespołach i mając możliwość szybkiego wyłonienia uczniów o nie-
prawidłowych cechach zdrowotnych mogą w związku z tym:

- wyrabiać u uczniów nawyki higieniczne, nawyki ochrony zdrowia, racjonalnej pracy, wypoczynku itp.,
- podejmować działania, które przynoszą poprawę w rozwoju ucz-
niów,
- nadzorować życie uczniów w czasie codziennego pobytu w szkole /przerwy, śniadania, ubiór, obuwie itp./,
- zbierać od higienistki szkolnej, lekarza, dentysty i innych osób informacje dotyczące uczniów swej klasy,
- koordynować i nadzorować działania wychowawczo-zdrowotne po-
dejmowane przez inne osoby w odniesieniu do określonych dzie-
ci w klasie,
- utrzymywać stały kontakt z rodzicami uczniów swej klasy w celu realizacji jednolitego procesu wychowania zdrowotnego w szkole i w domu rodzinnym poprzez podwajanie sytuacji wychowawczych, ujednoczenie wymagań wobec dziecka w zakresie sposobów od-
działywań, pobudzania do działań, pożądanych zachowań itd.,
- zorientować się w aktualnych warunkach domowych uczniów i poz-
nawać ich sposoby spędzania wolnego czasu,
- włączyć się do organizowania przerw rekreacyjnych w szkole,
- popierać, planować i organizować życie sportowe i turystyczne klasy celem pozytywnego oddziaływania na zdrowie wychowanków, stymulowania procesu rozwoju i kompensowania niedoboru ruchu w wyniku sedyntyjnego trybu życia uczniów,
- zagospodarowywać czas wolny wychowanków, wskazując właściwy wzorzec jego spędzania,

- zaspokajać przez zajęcia ruchowe szereg istotnych potrzeb dzieci, jak: ruch, zbiorowa zabawa, aktywność, uznanie sprawności i uzyskanych wyników, wyładowanie energii, napięcie itp.,
- organizować klasowe drużyny z podziałem ról i treningiem prowadzonym przez odpowiednio przygotowanych rodziców /dwo ogni, biegaczy, piechurów, gier terenowych, piłki nożnej, turystów itd./ chociażby dla kontroli bezpieczeństwa i prawideł gry zajęć i tak organizowanych spontanicznie przez dzieci i młodzież,
- współpracować z nauczycielem wychowania fizycznego, który w sposób życzliwy winien służyć radą we wszelkich poczynaniach związanych z aktywnością ruchową dzieci.

W stosunku do n a u c z y c i e l i p r z e d m i o t ó w proponuje się podjęcie następujących zadań:

- dostarczanie wiedzy o zdrowiu, wynikającej z programu nauczania i zwiększanie informacji proporcjonalnie do poziomu rozwoju psychofizycznego i możliwości percepcyjnych ucznia,
- nasycanie innych przedmiotów treściami wychowania zdrowotnego, wynikających z całokształtu problematyki zdrowotnej szkoły,
- wyrabianie pozytywnego stosunku do problemów zdrowia, higienicznych przyzwyczajzeń, nawyków czy umiejętności,
- przekazywanie rzetelnej wiedzy o zdrowiu, jego ochronie, ratowaniu i doskonaleniu,
- prowadzenie ćwiczeń śródlekcyjnych w ujemnych fazach dyspozycji do pracy umysłowej, które mają na celu: odprężenie nerwowo-psychiczne, ożywienie funkcji wegetatywnych, korekcję postawy ciała, odprężenie analizatora wzrokowego i słuchowego, poglądową naukę prawidłowego oddychania i utrzymania wzorowej postawy ciała, poprawnego siadania i wstawania, tj. pewnych elementów zachowania się ucznia, i wreszcie wyrabianie nawyku kształtowania aktywnego wypoczynku w toku pracy umysłowej, co należy uogólnić i przenieść na teren pozaszkolny,

- włączenie się do organizacji przerw międzylekcyjnych /rekreacyjnych/ w zorganizowanych grupach klasowych przez tych nauczycieli, którzy mieli z daną klasą lekcję bezpośrednio poprzedzającą przerwę,
- popieranie i włączanie się do organizacji życia sportowego i turystycznego szkoły,
- koleżeńską współpracę z nauczycielem wychowania fizycznego w zakresie organizowanych w szkole różnorodnych form aktywności ruchowej,
- dbałość o kształtowanie u uczniów nawyków przyjmowania prawidłowej postawy w ławce, głównie w czasie pisania, czytania, a także w czasie odpowiedzi.

Szczególne zadania we "froncie zdrowia" winny przypaść nauczycielowi **w y c h o w a n i a f i z y c z n e g o**, który swą pracą wspomaga wysiłki szkoły o utrzymanie zdrowia, wyższej sprawności fizycznej, o wyższą wydolność funkcjonalną itd. Nauczyciel ww. specjalności może wykazać się w trzech jak gdyby kręgach działania, a mianowicie: wychowania fizycznego jako przedmiotu nauczania, wychowania fizycznego jako zespołu zabiegów higieniczno-wychowawczych i sprawnościowych na terenie szkoły oraz wychowania fizycznego jako systemu pozalekcyjnych i pozaszkolnych zajęć sportowo - rekreacyjnych wspomagających wysiłki szkoły /zagadnienie to stanowi oddzielne opracowanie/.

Niepoślednia rola w realizacji zadań szkoły w zakresie wychowania zdrowotnego winna przypaść tym nauczycielom, którzy pod nadzorem lekarza prowadzą zajęcia typu wyrównawczego lub korektywnego. Te zajęcia pozalekcyjne prowadzone z pojedynczymi uczniami lub grupami /mogą być międzyszkolne/ w zakresie korekty wad postawy, wymowy, dysleksji, dysgrafii, usuwania zaburzeń w zachowaniu sprawności umysłowej czy fizycznej stwarzają również dobre warunki do oddziaływania wychowawczo-zdrowotnego na dzieci.

Z wychowaniem zdrowotnym należy również związać pracowników świetlic szkolnych i bibliotek, którzy nie tylko wzorem osobowym, ale również zachowaniem wywierają wpływ wychowawczo-zdrowotny.

Nie można pominąć w niniejszym temacie roli pracowników administracyjno-gospodarczych w oddziaływaniu wychowawczo-zdrowotnym na młodzież szkolną /np. osoba prowadząca sekretariat, pracownicy stołówki czy kuchni, personel sprzątający, obsługujący szatnie, woźni, dozorczy itp/. Najogólniej, zadania tej grupy osób można by określić następująco:

- współdziałanie we wdrażaniu uczniów do przestrzegania porządku i czystości w szkole,
- współdziałanie w organizacji życia szkoły i oddziaływanie wzorem osobowym, ubiorem, zachowaniem w konkretnej sytuacji wychowawczej,
- kształtowanie właściwych nawyków żywieniowych drogą wzorowej organizacji, poprawnego przygotowania i składu posiłków dla młodzieży.

Kontakt tej grupy pracowników szkoły z młodzieżą jest częsty i nieraz bezpośredni. Wiadomo również, że pozbawiony jest on sztuczności, która niejednokrotnie, jak pisze M. Demel, charakteryzuje stosunki między uczniami a nauczycielami^{3/}. Uzasadnieniem tego stwierdzenia jest brak w tym przypadku motywów wynikających z zależności ucznia i nauczyciela wynikających z urabiania opinii czy "zarabiania" na stopień^{4/}.

Oto niektóre przykłady oddziaływań osób z ww. grupy.

Woźny czy osoba sprzątająca mają możliwość oddziaływania wychowawczo-zdrowotnego w kwestii utrzymania porządku wokół szkoły, w kształtowaniu nawyków kulturalnego zachowania się w ubikacjach, umywalniach, w zwalczaniu hałasu, w zapobieganiu wypadkom przez pouczanie, jak należy korzystać z różnych urządzeń, sprzętu,

pomieszczeń.

Wychowawczo-zdrowotną działalność szatniarki można by odnieść do kwestii higieny odzieży i obuwia a więc: sposobu ubierania się, uzupełniania braków /guziki, wieszaki, rozdarcia/, obserwowania niedostatków i innych niewłaściwości ubioru.

Dozorcy mają możliwość oddziaływania wychowawczego na młodzież w zakresie pielęgnowania zieleni otaczającej budynek szkolny, w zapobieganiu np. wypadkom na terenie przyszkolnym /ogrodzenie, sprzęt gospodarczy i ogrodniczy, psy, studnia, szambo, źródła prądu, ślizgawka/ i przy wyjściu na ulicę /szosa/.

Personel kuchenny interesuje się sposobem spożywania posiłków, czystością rąk uczniów, sposobem siedzenia przy stole, estetyką stołu, zabiega także o odpowiednią atmosferę i urabia gusty zgodne z zasadami dietetyki.

Szkolna służba zdrowia spełnia szczególnie ważną rolę w procesie wychowania zdrowotnego w szkole. Do licznych zadań lekarza, higienistki szkolnej, lekarza dentystry, pomocy dentystrycznej należy m.in.:

- ukierunkowanie i programowanie wspólnie z dyrekcją szkoły treści działań oświatowo-wychowawczych szkoły, wybór najważniejszych kierunków działania w oparciu na dokładnym rozeznaniu potrzeb zdrowotnych uczniów,
- organizowanie konsultacji dla nauczycieli i administracji szkolnej w zakresie wiedzy medycznej, szczególnie higieny i medycyny profilaktycznej z uwzględnieniem postępu tej dyscypliny nauki,
- udzielanie porad dotyczących zdrowia i przekazywanie wskazówek uczniom w trakcie różnych form poradnictwa indywidualnego, badań masowych, zabiegów stomatologicznych itp.,
- poradnictwo zbiorowe dla całych grup uczniów w zakresie zasad ochrony i doskonalenia zdrowia,
- popularyzacja problematyki wychowawczo-zdrowotnej wśród nauczycieli i rodziców, m.in. poprzez aktywne włączenie się w dzia-

- żalność uniwersytetów wieczorowych dla rodziców,
- instruowanie uczniów, nauczycieli i rodziców w zakresie praktycznych umiejętności w dziedzinie ratownictwa, bezpieczeństwa i higieny pracy, zabiegów higieny osobistej itp.,
 - koordynacja i nadzór pod względem merytorycznym nad realizacją zadań wychowawczo-zdrowotnych przez wszystkie ogniwa wychowania w szkole.

Pracownicy szkoły nie są jednak osamotnieni w swej działalności wychowawczej nad podnoszeniem kultury higieniczno-sanitarnej i dla osiągnięcia większej skuteczności postawionych w planie wychowawczym celów winni wykorzystać organizacje ideowo-wychowawcze i samorząd szkolny. Wymienieni sprzymierzeńcy są jak wiadomo współgospodarzami szkoły, przedstawicielami i rzecznikami młodzieży, ich działalność oparta jest na czynnym włączaniu się, inspirowaniu poczynań, realizacji pomysłów i konkretnych zadań^{5/}. Wszelkie więc akcje wychowawczo-zdrowotne wynikające ze zintegrowanego planu wychowawczego szkoły winny znaleźć poparcie i być realizowane osobiście przez dzieci czy młodzież.

Spośród wielu sprzymierzeńców szkoły należy wymienić także harcerstwo i PCK. Związek Harcerstwa Polskiego posiada w dziedzinie wychowania zdrowotnego wiele osiągnięć. Wynikają one z autoedukacyjnego charakteru pracy harcerskiej, emocjonalnego podłoża, jakie stwarza urok życia harcerskiego, oraz metody opartej przede wszystkim na działaniu, na aktywności własnej^{6/}. Na tym tle następująco ujęto realizację programu ochrony zdrowia:

- kształtowanie nawyku rekreacji ruchowej i wypoczynku,
- wyrabianie nawyków, przyzwyczajzeń i postaw w zakresie higieny osobistej i otoczenia,
- szkolenie w dziedzinie ratownictwa i zagadnień bezpieczeństwa w drużynach "Służby zdrowia" itd.,
- realizacja systemu sprawności harcerskich /porządnicki, doktor "Ojboli", olimpijczyk, zielarz, higienistka, ratownik, opiekun-

ka chorych itd.

Organizacja Polskiego Czerwonego Krzyża prezentuje szeroki program wychowawczo-zdrowotny. Jej szkolne jednostki - Koła Polskiego Czerwonego Krzyża - pod kierunkiem swych opiekunów aktywnie pracują na rzecz zdrowotnego wychowania młodzieży, a ich zadania przedstawiają się następująco^{7/}:

- aktywizowanie dzieci i młodzieży do działań higieniczno-zdrowotnych wynikających z programu działalności koła i wychowawczego szkoły,
- wyrabianie nawyków zdrowotnych u dzieci i młodzieży,
- kształtowanie społecznych postaw młodzieży do krzewienia kultury zdrowotnej,
- szerzenie oświaty sanitarnej i propagandy zdrowia wśród uczniów /prawidłowa postawa ucznia w trakcie lekcji przy pisaniu, czytaniu itp./,
- organizowanie masowego szkolenia sanitarnego przygotowującego do udzielenia pierwszej pomocy w nagłych wypadkach, szkolenia z zakresu higieny osobistej uczniów, czystości otoczenia i innych np. na stopień "czyścioszka", w klubach "Wiewiórka",
- uświadamianie niebezpieczeństwa kalectwa, utraty zdrowia, a nawet życia z powodu różnych wypadków,
- współdziałanie ze szkolną służbą zdrowia w akcjach sanitarnych,
- inicjowanie i wykonywanie prac społecznie użytecznych zmierzających do podniesienia stanu sanitarnego szkoły czy innych środowisk, w których przebywają dzieci i młodzież,
- inicjowanie akcji np. RKS /Rok Kultury Sanitarnej/ celem kontynuowania długofalowej, systematycznej pracy nad kształtowaniem potrzeb i nawyków higieniczno-sanitarnych, podniesieniem kultury, estetyki, porządku, ładu, czystości szkoły, jej otoczenia oraz środowiska rodzinnego dzieci i młodzieży,
- kształtowanie poprawnych stosunków międzyludzkich, głębokiego humanitaryzmu, postawy samarytańskiej, gotowości spieszenia z

pomocą osobom znajdującym się w potrzebie.

Proponując zadania wychowawczo-zdrowotne dla organizacji młodzieżowych /ZHP, PCK/ działających w szkole, nie sposób pominąć w tym miejscu roli Szkolnego Koła Sportowego i Szkolnego Koła Krajoznawczo-Turystycznego w zakresie wdrażania nawyków niezbędnych dla rozwoju i utrzymania sprawności fizycznej. Realizowane są one /zadania/ poprzez pozalekcyjne zajęcia nadobowiązkowe w różnym wymiarze godzin. Zagadnienie to jest jednak przedmiotem oddzielnego opracowania ^{8/}.

Chcąc uchwycić całokształt możliwości oddziaływań wychowawczo-zdrowotnych szkoły, należałoby zwrócić uwagę na inne jeszcze organizacje działające na jej terenie lub bardzo blisko z nią związane. Umożliwiają one bowiem przepływ informacji, zorganizowane oddziaływanie wynikające z szerokiego programu wychowawczego powiązanego ze środowiskiem. Wśród nich należy wymienić przede wszystkim komitet rodzicielski, a także opiekuńczy komitet rodzicielski jako wewnętrzne organizacje działające w obrębie szkoły i powołane do współdziałania rodziców /opiekunów/ ze szkołą. Ich zadania wytyczone przez regulamin wydany przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania sprowadzają się do ^{9/}

- współdziałaniu w realizacji zadań ogólnoszkolnych,
- współpracy w rozszerzaniu i pogłębianiu oddziaływań wychowawczych szkoły i rodziny,
- współdziałaniu w realizacji zadań opiekuńczych szkoły.

Z analizy zaś szczegółowych zadań zawartych w regulaminie, a nawiązujących do niniejszego tematu wskazać można by np.:

- udział w dokonywaniu oceny sytuacji wychowawczej w środowisku pozaszkolnym uczniów i opracowaniu programu wychowawczego,
- współdziałaniu w organizowaniu czasu wolnego uczniów po zajęciach lekcyjnych na terenie szkoły,
- pomoc wychowawczą i materialną młodzieżowym organizacjom ideowo-wychowawczym, samorządowi uczniowskiemu oraz organizacjom

społecznym, sportowym i turystycznym zrzeszającym uczniów szkoły,

- udział w organizowaniu działalności kulturalnej, artystycznej, turystycznej, sportowej uczniów,
- organizowanie wraz z nauczycielami, zakładem opiekuńczym i instytucjami współdziałającymi ze szkołą prac społeczno-użytecznych uczniów celem zapewnienia prawidłowych warunków higieniczno-sanitarnych i wzbogacenia wyposażenia szkoły w pomoce naukowe, w tym do działalności wychowawczo-zdrowotnej,
- pomoc szkole i organizacjom młodzieżowym w organizowaniu wypoczynku w czasie ferii i dniach wolnych od zajęć,
- udział w działalności szkoły na rzecz ochrony zdrowia uczniów, podnoszenie higieny, utrzymanie ładu i porządku,
- pomoc w organizacji żywienia i dożywiania,
- współdziałanie w szerzeniu oświaty sanitarnej wśród rodziców.

Współdziałanie zaś z zakładem opiekuńczym, a szczególnie z komitetem opiekuńczym polegać może np. na organizacji czynów społecznych, udzielaniu pomocy finansowej na rzecz szkoły, wykonaniu pomocy dydaktycznych, sprzętu itp.

Również i Uniwersytet dla Rodziców, mający na celu dostarczanie szerokiej wiedzy, ujmuje w swoim programie tematykę związaną z rozwojem człowieka w ontogenezie, ochroną, ratowaniem i doskonaleniem zdrowia, higieną osobistą, otoczeniem, pracą ucznia, środowiskiem szkolnym, chorobami, nieprzystosowaniami itp. Porusza także wiele innych interesujących zagadnień, np. z zakresu wychowania zdrowotnego dzieci i młodzieży, wychowania seksualnego, a także oświaty zdrowotnej. Uniwersytet ten stwarza również okoliczności sprzyjające kontaktom rodziców ze specjalistami mogącymi udzielić porady.

Sumując wydaje się, że nie pozbawioną celu była niniejsza próba zebrania zadań dla szkoły w dziedzinie wychowania zdrowotnego i zwrócenia uwagi na konieczność wzbogacenia działalności

wychowawczej na tym odcinku. W niektórych szkołach wspomniany problem nie budzi dotąd pełnego zrozumienia i dlatego nie zawsze bywa w nich konsekwentnie rozwiązywany.

Poziom warunków sanitarno-higienicznych szkoły, właściwe zabezpieczenie systemu organizacyjnego /modelu/ wychowania zdrowotnego, różnorodność oddziaływań, oddziaływanie szerokim frontem wszystkich pracowników szkoły, ustalona odpowiedzialność, jakość pracy wychowawczej i jej efekty stanowić powinny istotny punkt wyjścia do podjęcia decyzji o przekształceniu danej szkoły w szkołę środowiskową.

-
- 1/ Demel M., O wychowaniu zdrowotnym. Warszawa 1968, PZWS.
 - 2/ Demel M., op. cit.
 - 3/ Demel M., op. cit.
 - 4/ Demel M., op. cit.
 - 5/ Kodeks ucznia. Ministerstwo Oświaty i Wychowania. Wydawnictwo Harcerskie "Horyzonty". Warszawa 1975.
 - 6/ Demel M., op. cit.
 - 7/ Jakubowski S., Organizacja pracy w szkolnych kołach PCK. Biblioteczka Szkolnych Kół PCK nr 1. Warszawa 1959, PZWL.
Łosińska R., Działalność koła PCK w szkole i środowisku. Warszawa 1970, PZWL.
Polańska M., Koło PCK w realizacji planu dydaktyczno-wychowawczego szkoły. Biblioteczka Szkolnych Kół PCK nr 9. Warszawa 1966 nr 9.
 - 8/ Por.: Demel M., Skład A., Teoria wychowania fizycznego dla pedagogów. Warszawa 1976, PWN.
Kultura Fizyczna. Warszawa 1951-1977, RSW "Prasa".
Organizacja wychowania fizycznego i sportu w szkole.
Materiały pomocnicze dla kierowników, dyrektorów szkół i podinspektorów szkolnych. Kuratorium Okręgu Szkolnego Bydgoskiego: Szkolny Związek Sportowy w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1974.
Program 8-klasowej szkoły podstawowej. Ministerstwo Oświaty i Wychowania. Warszawa 1963.
Wychowanie Fizyczne w Szkole. Warszawa 1947-1957. PZWS.
Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna. Warszawa 1957-1977, PZWS.
Z dyskusji nad nowym modelem szkolnictwa. Projekt założeń programu propedeutyki zdrowia i kultury fizycznej. Nowa Szkoła 1974 nr 12.

- 9/ Regulamin komitetu rodzicielskiego - zasady współdziałania rodziny i szkoły. Ministerstwo Oświaty i Wychowania, Warszawa 1973.